

व्याकरण विवेचन

१. मराठी भाषेत आपण चाक, ताक, काम, तण, आग या सारखे शब्द वापरतो. यांच्याशी जवळीक साधणारे संस्कृत शब्द अनुक्रमे चक्र, तक्र, कर्मन्, तृण, अग्नि हेही आपल्या चांगल्या परिचयाचे आहेत. या दोन्ही गटांतील शब्दांचा एकमेकांशी संबंध असल्यासारखे वाटते. वरील दोन्ही गटांतील शब्दांना साधणारा एखादा दुवा असला पाहिजे असे लक्षात येते. या दोहोंना साधणाऱ्या भाषांनाच प्राकृत भाषा असा सामान्य शब्द वापरला जातो. वर सांगितलेल्या संस्कृत शब्दांची प्राकृत रूपे – चक्क, तक्क, कम्म, तण, अग्नि अशी होतात.
२. प्राकृत ही एकच भाषा नसून तिच्यात अर्धमागधी, महाराष्ट्री, जैन महाराष्ट्री, शौरसेनी, पैशाची, अपभ्रंश इ. स्थलकालपरत्वे प्रचारात आलेल्या अनेक भाषांचा समावेश होतो. प्राकृत म्हणजे सामान्य जनतेची भाषा. प्राकृत म्हणजे – ‘प्राक् कृतं’। जी पूर्वी म्हणजे आधी केली गेली आहे ती. महाराष्ट्र प्रदेशात जी बोलली जात असे, वापरली जात असे ती महाराष्ट्री प्राकृत.
३. सामान्यपणे संस्कृत आणि प्राकृत यात मूलभूत फरक नाही. सध्याच्या मराठीत जसा नागर मराठी व ग्रामीण मराठी असा भेद दाखवता येईल, तसाच काहीसा प्रकार संस्कृत व प्राकृत यांच्यातील संबंधाबाबत आहे. संस्कृत ही अभिजातांची भाषा आहे असे म्हटल्यास प्राकृत भाषांना सर्वसामान्यांची भाषा असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. भाषा या स्थल, काल आणि त्यांच्यावर होणारे संस्कार या कारणांमुळे बदलत असतात. संस्कृतचा जसा प्राकृत भाषांवर प्रभाव पडलेला दिसतो, तसाच प्राकृत भाषांचाही संस्कृत भाषेवर परिणाम झाल्याचे आढळते. म्हणून प्राकृतभाषांच्या अभ्यासाशिवाय आधुनिक भाषांची जडणघडण समजणार नाही.
४. महाराष्ट्री प्राकृतमध्ये शब्दसंपत्ती बहुतांशी संस्कृतप्रमाणेच आहे. या शब्दांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करण्यात येते.
 - १) **तत्सम शब्द** – त्या-समान, म्हणजे संस्कृतप्रमाणे असणारे शब्द. उदा. – कमल, परम, वीर, तीर, तरु, सार, संसार, फल, इ.
 - २) **तद्भव शब्द** – त्यापासून म्हणजे संस्कृतपासून निर्माण झालेले, त्यात नियमानुसार काही बदल होऊन निर्माण झालेले शब्द. उदा. – पूर्वी सांगितलेले चक्क, तक्क, कम्म, तण, अग्नि हे शब्द तद्भव आहेत.
 - ३) या शिवाय मूळ स्थानिक बोली भाषेतून आलेले शब्द प्राकृत भाषांमध्ये आहेत. त्यांना ‘**देशी शब्द**’ असे नाव आहे. यांचे मूळ संस्कृतात सापडत नाही किंवा काहींचे मूळ सहजासहजी संस्कृत शब्दांमध्ये दाखवता येत नाही. त्यांचा संबंध विविध प्रांतांतील बोली भाषांशी आहे. उदा. – गोस (सकाळ), चंग (चांगला), डाला (फांदी), बप्प (बाप), कोड्ड (कौतुक). या देशी शब्दांचे वैशिष्ट्य असे की त्यांपैकी कित्येक तसेच्या तसे किंवा परिवर्तित स्वरूपात आधुनिक भारतीय भाषांत आढळतात.

देशी शब्दांचा संग्रह

नाम

अक्का – बहीण, अक्का	छल्लि – साल, (हिंदी) छिलका	अग्घाड – आघाडा
जोवारी – ज्वारी, जोंधळा	अत्ता – आत्या	झडी – वर्षाव, झड, (हिं.) झडी
आराडी – आरडाओरडा	टोल – टोळ	उक्कुरुड – उकिरडा
डोलो – डोळा	उज्जड – उजाड	ढंकुण – ढेकूण
उत्थलपत्थल – उलथापालथ	तल्ल – तळे	उंदुर – उंदीर
दवर – दोरा	कुड्ड/कोड्ड – कोडकौतुक, लाड	पत्तल – पातळ, धारदार
कुल्ह – कोल्हा	फुक्का – फुकत	कोइला – कोळसा, (हिं.) कोयला
बाउल्ली – बाहुली	खडक्की – खिडकी	मंगूस – मुंगूस
गड्डी – गाडी	वंग – वांगे	घोसाली – घोसाळे
सूरण – सुरण (कंद)	चाउल – तांदूळ, (हिं.) चावल	हलबोल – गडबड-गोंधळ

क्रियापद

अट्ट – आटणे	झूर – झुरणे	कढ – काढणे
पज्झर – पाझरणे	घुट्ठ – घोट घेणे	पट्ठव – पाठवणे
घुसल – घुसळणे	पोक्कर – हाक मारणे, (हिं.) पुकारना	घोल – घोळणे
फिट्ट – फिटणे	छज्ज – शोभणे, साजणे	बुड्ड – बुडणे, (हिं.) डूबना
छुप्प – लपणे, (हिं.) छिपना	भुक्क – भुंकणे	झप – झडणे
भुल्ल – चुकणे, विसरणे, (हिं.) भूलना		सिंप – शिंपडणे

५. प्राकृत साहित्य – जैनांचे ४५ धर्मग्रंथ अर्धमागधी भाषेत आहेत. महाराष्ट्री प्राकृत भाषेतही विपुल प्रमाणात साहित्य निर्माण झालेले आहे. त्यात पउमचरियं, सेतुबंध यासारखी महाकाव्ये, कर्पूरमंजरी, चंदलेहा यासारखे नाट्यवाङ्मय, कुवलयमालेसारखे कथावाङ्मय, गाहासत्तसई, वज्जालग या सारखे मुक्तक काव्यांचे संग्रह, यांचा उल्लेख करता येईल. प्राकृत भाषांची व्याकरणे व शब्दकोशही रचण्यात आलेले आहेत.

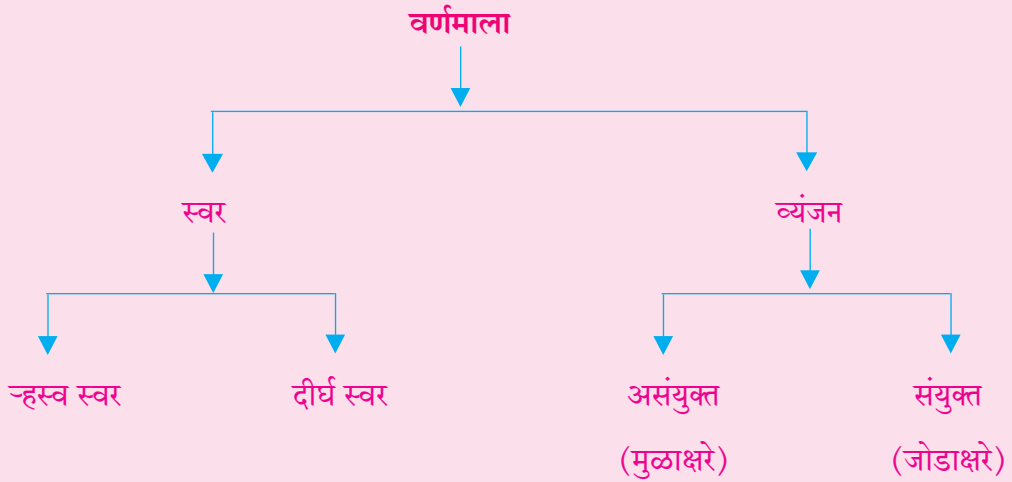
प्राकृत भाषा ही एक प्राचीन भारतीय भाषांचा समूह आहे. यामध्ये अर्धमागधी, मागधी, महाराष्ट्री, शौरसेनी, पैशाची, चूलिका पैशाची, अपभ्रंश, इत्यादी १८ विविध बोलीभाषांचा समावेश होतो. या भाषेच्या अध्ययनाने प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे, समाजाचे, बोलीभाषेचे, राजकीय घडामोडींचे दर्शन होण्यास मदत होते. एवढेच नव्हे तर आधुनिक भारतीय भाषा कसकशा विकसित होत गेल्या याचाही परिचय होण्यास मदत होते.

महाराष्ट्री प्राकृत व मराठीचे व्याकरण : स्थूल तुलना

१. महाराष्ट्री प्राकृतचे व्याकरण हे जवळजवळ मराठी व्याकरणासारखेच आहे.
२. मराठीप्रमाणेच महाराष्ट्री प्राकृतात प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष व तृतीय पुरुष असे तीन पुरुष; पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग ही तीन लिंगे; वर्तमान, भूत व भविष्य हे तीन काळ, एक व अनेक ही दोन वचने; आज्ञार्थ, विध्यर्थ व संकेतार्थ हे तीन अर्थ; सकर्मक व अकर्मक अशी दोन प्रकारची क्रियापदे, संधी, समास इत्यादी बाबींचा अंतर्भाव होतो.
३. चतुर्थी वगळून इतर सर्व विभक्ती महाराष्ट्री प्राकृतात मराठीप्रमाणेच आहेत. चतुर्थीचे कार्य षष्ठीने केले जाते. महाराष्ट्री प्राकृतात विभक्ति-प्रत्यय मात्र वेगळे आहेत.
४. काव्यरचनेच्या बाबतीत महाराष्ट्री प्राकृतात व मराठीमध्ये थोडा फरक आहे. उदाहरणार्थ - महाराष्ट्री प्राकृतात क्रियापदांची रूपे कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणे बदलत नाहीत. मराठीत ती बदलतात. (या दोन भाषांच्या व्याकरणांमधील अन्य भेद शिक्षकांनी जरूरीप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या नजरेस आणून द्यावेत.)
५. महाराष्ट्री प्राकृत आणि मराठी वर्णमालेतही फरक आहे. तो पुढे सांगितला आहे.

प्राकृत वर्णमाला

महाराष्ट्री प्राकृत भाषेतील वर्णमालेचा विद्यार्थ्यांना प्रथम परिचय व्हावा या अपेक्षेने प्राकृत भाषेतील वर्णमाला पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे.

१. प्राकृत भाषेतील स्वर, व्यंजन

१. ऋस्व स्वर - अ, इ, उ
२. दीर्घ स्वर - आ, ई, ऊ, ए, ओ. मात्र ऐ, औ, अः, ऋ, ॠ, ॡ हे संस्कृतातील स्वर उच्चारण्यास कठीण असल्याने त्यांचा प्राकृत भाषेने स्वीकार केलेला नाही. परंतु या कठीण स्वरांमध्ये उच्चारण्यास सुलभ असे काही बदल करून ते प्राकृत भाषेत आलेले आहेत.
३. स्वरांची 'ऋस्व-दीर्घ' आणि 'सजातीय-विजातीय स्वर' अशी विभागणी केलेली आहे.

४. 'अ, इ, उ, ँ, औ' या स्वरांना ऱ्हस्व स्वर म्हणतात तर 'आ, ई, ऊ, ए, ओ' हे दीर्घ स्वर आहेत. (ऐ, औ हे प्राकृतात नाहीत.)
५. 'अ-आ, इ-ई, उ-ऊ' ह्या जोड्या सजातीय (समान) स्वरांच्या आहेत, तर 'अ, इ, उ' इत्यादी स्वरांना विजातीय (असमान) स्वर म्हणतात.
६. 'ऐ, औ, अः, ऋ, लृ' हे स्वर प्राकृतात नसले तरी त्याचे सुलभीकरण करून ते प्राकृतात पुढीलप्रमाणे आलेले आहेत.

(अ) स्वरांचे बदल

१. ऐ = ए, अइ असा बदल होतो.

कैलास = केलास, कइलास

कैकयी = केकइ, केअई, कइकई

वैकुण्ठ = वेकुंठ, वइकुंठ

सैन्य = सेण्ण, सइण्ण

मैत्री = मेत्ती, मइत्ती

दैव = देव, दइव

वैरि = वेरि, वइरि

मौन = मोण, मउण

२. औ = ओ, अउ असा बदल होतो.

गौरी = गोरी, गउरी

नौ = णो, णउ

नौका = णोका, णउआ, णावा

औषध = ओसह, अउसह

गौतम = गोतम, गोअम

गौड = गोड, गउड

गौरव = गोरव, गउरव

पौर = पोर, पउर

कौशांबी = कोसंबी, कउसंबी

कौतुक = कोउअ, कोउय, कउउअ

यौवन = जोवण

कौमुदी = कोमुई, कउमुई

३. 'आ, ई, ऊ' स्वरांवर अनुस्वार आल्यास तो स्वर ऱ्हस्व होतो.

पांसु = पंसु

पांडव = पंडव

वांछिअ = वंछिअ

पांडित्य = पंडिच्च

मांस = मंस/मास

क्षांत = खंत

४. 'आ, ई, ऊ' या स्वरांपुढे जोडाक्षर आल्यास तो स्वर ऱ्हस्व होतो.

धान्य = धण्ण

परीक्षा = परिक्खा

तीव्र = तिच्च

पूर्व = पुच्च

राज्य = रज्ज

भार्या = भज्जा

पूर्णमा = पुण्णिमा

दीक्षा = दिक्खा

कीर्ति = कित्ति

५. संस्कृतातील विसर्गाऐवजी प्राकृतामध्ये 'ओ' चा उपयोग केला जातो.

रामः = रामो

देवः = देवो

नृपः = णिवो

मालाः = मालाओ

६. ऋ = अ, इ, उ, ए, रि होतो.

१. ऋ = अ

मृत = मअ

घृत = घअ

मृदु = मउ

कृष्ण = कण्ह

कृत = कअ

तृण = तण

मृत्यु = मच्चु

तृष्णा = तण्हा

दृढ = दढ

२. ऋ = इ

ऋषी = इसी

मृषा = मिसा

गृह = गिह

कृष्ण = किसण

मृग = मिअ

दृढ = दिढ

नृप = णिव

कृश = किस

३. ऋ = उ

ऋतु = उतु/उउ

मृषा = मुसा

वृद्ध = वुड्ढ

मातृ = माउ/मातु

प्रावृष = पाउस

भ्रातृ = भाउ

पितृ = पिउ/पितु

वृष्टि = वुट्ठि

पृथिवी = पुढ्वी

४. ऋ = ए

गृह = गेह

वृन्त = वेंट

५. ऋ = रि

ऋण = रिण

ऋद्धि = रिद्धि

वृषभ = रिसह

ऋषि = रिसि

ऋषभ = रिसह

(ब) प्राकृतातील व्यंजन

१. प्राकृतात 'श, ष' ऐवजी 'स' होतो.

शशी = ससी

शत = सअ/सय

भूषण = भूसण

कृषि = किसि

महिषी = महिसी

मूषक = मूसअ/मूसय

२. प्राकृतात ल, क्ष, ज्ञ ही व्यंजने उच्चारण्यास कठीण असल्याने त्यांच्या ऐवजी ल = ल, क्ष = ख, क्ख, च्छ, छ आणि ज्ञ = ण किंवा ज चा वापर विकल्पाने केला जातो.

१. ल = ल – कमळ = कमल, नळ = णल, फळ = फल

२. ज्ञ = ण – ज्ञान = णाण, ज्ञात = णाअ, णात, णाय, ज्ञानेश = णाणेस, ज्ञान = जाण

३. क्ष = ख, कख – वृक्ष = रुख, रुकख, वकख, भक्ष = भकख, अक्ष = अकख, आंख

क्षण = खण, क्षीर = खीर

क्ष = च्छ, छ – वृक्ष = रुच्छ, वच्छ

वक्षस्थल = वछत्थल, वच्छत्थल

उच्चारस्थान

वर्ग

व्यंजन

कंठ्य	क	क्, ख्, ग्, घ्, ङ्
तालव्य	च	च्, छ्, ज्, झ्, ञ्
मूर्धन्य	ट	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्
दन्त्य	त	त्, थ्, द्, ध्, न्
ओष्ठ्य	प	प्, फ्, ब्, भ्, म्
अन्तःस्थ		य्, र्, ल्, व्
ऊष्म वर्ण		स्
महाप्राण		ह्

- (अ) 'क् ते प्' वर्गातील पहिल्या चार व्यंजनांना स्पर्श व्यंजने म्हणतात. स्पर्श व्यंजनांच्या उच्चाराला अधिक बल लागते.
- (ब) 'ङ्, ञ्, ण्, न्, म्' या व्यंजनांचा उच्चार काही प्रमाणात नाकातून होतो म्हणून यांना अनुनासिके म्हणतात. अनुनासिके बलाने दुसऱ्या क्रमांकाची म्हणजे स्पर्श व्यंजनाहून कमी बलाची असतात.
- (क) 'य्, र्, ल्, व्' या व्यंजनांना अन्तःस्थ व्यंजने म्हणतात. सर्व अन्तःस्थ व्यंजनांचे उच्चार, स्थान भिन्न भिन्न असून सर्व अन्तःस्थ व्यंजने बलाने तिसऱ्या म्हणजे सर्वात कमी बलाची असतात.
- (ड) 'स्' हे ऊष्म व्यंजन आहे. याच्या उच्चारामध्ये इतर व्यंजनांच्या तुलनेने फुफुसातील हवा अधिक बाहेर पडते. म्हणून याला ऊष्म वर्ण म्हणतात. ऊष्म वर्ण बलाने कमी आहे.
- (ई) 'ह्' या व्यंजनाचा उच्चार करत असताना फुफुसातील हवा अधिक प्रमाणात बाहेर पडते म्हणून यास महाप्राण म्हटले आहे. 'ह्' चे द्वित्व कधीच होत नाही.

(१) मुळाक्षरांमधील बदल

व्यंजनांच्या बदलामध्ये प्रामुख्याने मुळाक्षरे आणि जोडाक्षरे असे दोन प्रकार आहेत. त्यामध्येही आद्य, मध्य, अन्त्य असे विभाग केलेले आहेत. आद्य म्हणजे अगोदरचे, अनाद्य म्हणजे आरंभी नसलेले. (मध्य, अन्त्य, ठिकाणी असलेल्यास अनाद्य असेही म्हणतात.)

१. शब्दाच्या आरंभी 'य' असेल तर त्याचा 'ज' होतो.

यात्रा = जत्ता

यादव = जादव, जाअव

यथा = जहा

योगी = जोगी

यमुना = जमुणा, जउणा

यम = जम

२. शब्दाच्या प्रारंभी असलेल्या 'क' चा कधी कधी 'ख' होतो.

कील = खील

कुब्जा = खुब्जा, खुजा

कर्पर = खप्पर, खापर

३. शब्दाच्या प्रारंभी असलेल्या 'प' चा कधी कधी 'फ' होतो.

परुष = फरुस

परशु = फरसु (कुन्हाड)

परिखा = फलिहा (खंदक)

परिघ = फरिह

पुट = फुट

४. शब्दाच्या प्रारंभी असलेल्या 'य' चा कधी कधी 'त' होतो.

युष्मद् = तुम्हे

५. शब्दाच्या प्रारंभी असलेल्या 'श, ष, स' चा कधी कधी 'छ' होतो.

शाव = छाव

सुधा = छुहा

षण्मुख = छम्मुह

षष्ठ = छट्ट

६. आद्य 'क्ष' चा कधी कधी 'ख' होतो.

क्षीर = खीर

क्षण = खण

क्षेत्र = खेत्त

क्षत्रिय = खत्तिअ

७. कधी कधी आद्य 'ज' चा 'झ' होतो.

जटिल = झटिल, झडिल

८. कधी कधी आद्य 'च' चा 'त' होतो.

चिकित्सक = तिगिच्छग

९. कधी कधी आद्य 'त' चा 'च' किंवा 'छ' होतो.

तुच्छ = चुच्छ, छुच्छ त्याग = चाय, छय

१०. कधी कधी आद्य 'त' चा 'ट' होतो.

तगर = टगर

११. कधी कधी आद्य 'द' चा 'ड' होतो.

दाह = डाह दंश = डंस दंभ = डंभ

दंड = डंड दोला = डोला

१२. बहुधा 'न' चा 'ण' होतो.

नदी = णई नर = णर नमो = णमो ज्ञान = णाण

नाम = णाम नारी = णारी नूणं = णूणं नाना = णाणा

(२) मध्य असंयुक्त व्यंजनांचे (मुळाक्षरांचे) बदल

१. 'य' श्रुती – केव्हां केव्हां अनाद्य (मध्य, अन्त्य) ठिकाणी असलेल्या 'क, ग, च, ज, त, द' या असंयुक्त व्यंजनांचा लोप होऊन 'अ' राहतो, केव्हा केव्हा 'अ' च्या जागी 'य' चा उच्चार होतो. यालाच 'य श्रुती' असे म्हणतात.

१) क = य – कणक = कणअ, कणय
जनक = जणअ, जणय
सकल = सअल, सयल

२) ग = य – नगर = णअर, णयर
मगर = मअर, मयर

३) च = य – आचार = आआर, आयार
कवच = कवअ, कवय

४) ज = य – सुजन = सुअण, सुयण
पूजा = पूआ, पूया

५) त = य – शीतल = सीअल, सीयल
शीत = सीअ, सीत, सीय

६) द = य – पाद = पाअ, पाय
वेद = वेअ, वेय

उदक = उअअ, उयय
नरक = णरअ, णरय
लोक = लोअ, लोय

सागर = साअर, सायर
आगर = आअर, आयर

उपचार = उवआर, उवयार
नीच = णीअ, णीय

गज = गअ, गय
प्रजा = पआ, पया

गीत = गीअ, गीय
मारुत = मारुअ, मारुय

हृदय = हिअअ, हियय
प्रसाद = पसाअ, पसाय

शोक = सोअ, सोय
नाक = णाअ, णाय
काक = काअ, काय

मृग = मिअ, मिय
साग = साअ, साय

वचन = वअण, वयण

राजा = राया, राआ

पिता = पिआ, पिया

माता = माआ, माया

२. 'ह' श्रुती : 'ख, घ, थ, ध, फ, भ' ही व्यंजने अनाद्य व असंयुक्त असतील तर त्या व्यंजनाचा लोप होऊन 'ह' होतो. यालाच 'ह' श्रुती म्हणतात.

१. ख = ह – मेखला = मेहला
नख = णह

सुख = सुह
शाखा = साहा

मुख = मुह
सखी = सही

२. घ = ह – मेघ = मेह

राघव = राहव

लघु = लहु

३. थ = ह – रथ = रह

पथ = पह

कथा = कहा

नाथ = णाह

यथा = जहा

४. ध = ह – मधु = महु

मगध = मगह

बधिर = बहिर

मधुर = महुर

दधि = दहि

विधि = विहि

५. फ = ह – विफल = विहल

मुक्ताफल = मुक्ताहल

सफल = सहल

६. भ = ह – स्वभाव = सहाव

लोभ = लोह

नभ = णह

त्रिभुवन = तिहुयण

शुभ = सुह

प्रभू = पहू

३. केव्हां केव्हां अनाद्य 'ट, ठ, थ, म' चा 'ढ' होतो.

ठ – पाठ = पाढ

पीठ = पीढ

कठोर = कढोर

थ – प्रथम = पढम

शिथिल = सिढिल

पृथ्वी = पुढवी

ट – शकट = सअढ/सयढ

विकट = विअढ/वियढ

म – विषम = विसढ

(३) संयुक्त व्यंजनांचे (जोडाक्षरांचे) बदल

प्राचीन काळापासून महाराष्ट्री प्राकृत भाषेस सामान्यांची बोलीभाषा म्हणून संबोधले जाते. सामान्य लोकांना काही विशिष्ट व्यंजनांचे आणि जोडाक्षरांचे उच्चार करणे कठीण होते. त्यामुळे उच्चारणास सोप्या व्यंजनांचाच महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत अधिक वापर केला गेलेला दिसून येतो. थोडक्यात उच्चारणास अवघड असलेल्या संस्कृतमधील व्यंजनाचा महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत सोप्या वर्णामध्ये बदल केला जातो. त्यालाच व्यंजनांचे बदल म्हटले जाते. यामध्ये व्यंजनांचे द्वित्व करणे, सुलभीकरण करणे, अनुनासिकीकरण करणे, वर्णागम, वर्णलोप, वर्णबदल, वर्णविपर्यय, स्वरभक्ती इत्यादी अनेक प्रकारे जोडाक्षरांमध्ये बदल केला जातो.

१. **आद्य जोडाक्षरांचा लोप** : महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत शब्दाच्या प्रारंभी केव्हाच जोडाक्षर येत नाही. जोडाक्षरातील कमी बलाच्या व्यंजनाचा लोप केला जातो.

क्रम = कम	भ्रमण = भमण	प्रभात = पहाअ/पहाट	प्रथम = पढम
प्रभा = पहा	व्रत = वअ, वय	ध्वज = धअ	व्रण = वण

२. **अनाद्य जोडाक्षरांतील** कमी बलाच्या व्यंजनांचा लोप करून कधी कधी अधिक बलाच्या व्यंजनाचे द्वित्व केले जाते. (अधिक बलाचे व्यंजन दोन वेळा लिहिले जाते.)

भक्त = भक्त	भग्न = भग्न/भाग	धर्म = धम्म/धाम	चक्र = चक्क/चाक
रक्त = रक्त	लग्न = लग्न	कर्म = कम्म/काम	कर्ण = कण्ण/काण/कान

३. **अनाद्य जोडाक्षरांतील** अधिक बलाच्या व्यंजनाचे द्वित्व न करता कधी कधी त्या वर्गातील प्रथम वर्णास द्वितीय आणि तृतीय वर्णास चतुर्थ व्यंजन जोडले जाते.

व्याघ्र = वग्घ/वाघ	शब्द = सदद्	अर्थ = अत्थ	अर्ध = अद्ध
पथ्य = पत्थ	मुद्रा = मुद्दा	मूर्ख = मुख्ख	प्रस्तर = पत्थर

४. **अनुनासिकीकरण** : महाराष्ट्री प्राकृतात केव्हा केव्हा जोडाक्षरांतील कमी बलाच्या व्यंजनाचा लोप करून (द्वित्व न करता) अनुस्वाराचा वापर केला जातो, याला अनुनासिकीकरण म्हणतात.

अश्रु = (अस्सु) अंसु	वक्र = (वक्क) वंक	वयस्स = वयं
----------------------	-------------------	-------------

५. **तालव्यीकरण** : केव्हा केव्हा दंत्य (त्, थ्, द्, ध्) व्यंजनाऐवजी तालव्य (च्, छ्, ज्, झ्) व्यंजनाचा उपयोग केला जातो, त्यास तालव्यीकरण म्हणतात.

सत्य = (सत्त) सच्च	विद्या = विज्जा	पथ्य = पच्छ (पत्थ)
--------------------	-----------------	--------------------

६. **मूर्धन्यीकरण** : संयुक्त व्यंजनामध्ये दंत्य व्यंजने असतील तर त्यांच्या जागी मूर्धन्य व्यंजनांचा (ट्, ठ्, ड्, ढ्) वापर केला जातो. त्यास मूर्धन्यीकरण म्हणतात.

प्रतिमा = पडिमा	प्रथम = पढम	अर्ध = अड्ढ, अद्ध
प्रतिपन्न = पडिवण्ण	कृत = कड, कट	ऊर्ध्व = उड्ढ, उद्ध

७. **वर्णागम** : संयुक्त व्यंजनाच्या उच्चार सुलभतेसाठी एखाद्या वर्णाचा लोप करून एखाद्या अ, इ, उ इत्यादींचे आगमन होते. त्यास वर्णागम म्हणतात.

स्त्री = इत्थी	इव = विय	उक्त = वुत्त
----------------	----------	--------------

८. **सवर्णलोप** : कधी कधी उच्चार सुलभतेसाठी समान उच्चारण असलेल्या वर्णातील (एकापुढे एक असतील तर) एकाचा लोप होतो. त्याला 'सवर्णलोप' म्हणतात.

हृदय = हिअय/हिअ/हिअअ

नववर = णवरा

नववरी = णवरी

उदुंबर = (उउंंबर) उंंबर

गुरराखी = गुराखी

९. **वर्णलोप** : घाईगडबडीने बोलत असताना केव्हा केव्हा (अनाद्य, आद्य) व्यंजनाचा लोप होतो.

देवकुल = (देवउल) देउल/देउळ

अरण्य = रण्य/अरण्य

राजकुल = (रायउल) राउल/राउळ

नूनं = नूणं, णूणं

१०. **वर्णविपर्यय** : केव्हा केव्हा बोलण्याच्या गडबडीत शब्दातील वर्णांचा क्रम बदलला जातो. त्याला वर्णविपर्यय म्हणतात.

वाराणसी = वाणारसी

अचलपुर = अलचपुर

आलाण = आणाल

महरट्ट = मरहट्ट

महारट्टी = महरट्टी/ मराठी/मन्हाटी

११. **स्वरभक्ति** : काही व्यंजनांचे उच्चारण करणे कठीण होते तेव्हा त्याच्या सुलभीकरणासाठी जोडाक्षर व्यंजने विभक्त केली जात. त्यास स्वरभक्ति म्हणतात.

रत्न = रयण

भार्या = भारिया

धर्म = धरम

कर्म = करम

१२. प्राकृतात केव्हा केव्हा ज्ञ = ण्ण होते.

संज्ञा = सण्णा

प्रज्ञा = पण्णा

सर्वज्ञ = सवण्णु

१३. प्राकृतात बहुधा 'श्न, स्न, ष्ण, त्स्न, न्ह = ण्ह' होतो.

प्रश्न = पण्ह

स्नान = ण्णान

मध्यान्ह = मज्झण्ह

उष्ण = उण्ह

ज्योत्स्ना = जोण्णहा

१४. केव्हा केव्हा प्राकृतात 'श्म, ष्म, ह्म, स्म, क्षम = म्ह' होतो.

काश्मीर = कम्हीर

उष्म = उम्ह

लक्ष्मण = लम्हण

विस्मय = विम्हअ

ब्राह्मण = बम्हण

१५. महाराष्ट्री प्राकृतात र्य, द्य = ज्ज होते.

आर्य = अज्ज

विद्या = विज्जा

कार्य = कज्ज

भार्या = भज्जा

मद्य = मज्ज

आद्य/अद्य = अज्ज

१६. प्राकृतात क्म, त्म = प्प होते.

रुक्मिन् = रुप्पिण

आत्मा = अप्पा

१७. प्राकृतात त्स, प्स = च्छ होतो.

वत्स = वच्छ

अप्सरा = अच्छरा

उत्सव = उच्छव